YENİ KAPİTALİZM

Richard Sennett

Reklamcıların çok sevdiği *yeni* sıfatı, kuşkulu bir sözcüktür. Bununla birlikte, son yirmi yılda maddi hayatta derin değişiklikler gerçekleşmiştir; yıllar önce öngörülemeyecek değişiklikler. O zamanlar gelişmiş dünyanın büyük şirket bürokrasileri ve hükümet hiyerarşileri, yüzyıllarca süren iktisadi gelişme ve ulus inşası sürecinin bu ürünleri güvenli sığınaklar olarak görünüyordu. Yorumcular, sanki daha önceki gelişim güçleri son hamle aşamasına girmişlermişçesine, "geç kapitalizm" ya da "olgun kapitalizm"den dem vuruyorlardı.

Şimdi yeni bir sayfa açıldı: iktisat küreselleşti ve yeni teknolojiden yararlanıyor; devasa hükümet ve şirket bürokrasileri giderek hem daha esnek hem de daha güvensiz kurumlar haline geliyor. Önceki dönemin refah devletlerinin sosyal güvenceleri çöküyor; kapitalizmin kendisi de iktisadi bakımdan esnek, son derece hareketli bir hale geldi; şirket yapıları zaman içinde ve biçim bakımından kestirilemez durumda. Bu yapısal değişiklikler, üretkenlikteki ani ve kütlesel bir patlamaya, bilgisayar gibi yeni ürünlere, küresel finans endüstrileri gibi yeni hizmetlere bağlı. Şu an için bolluk sepeti doldu.

Ancak bunun sonucunda çalışma biçimlerimiz değişti: istikrarlı mesleklerin yerini kısa dönemli işler aldı, çalışma becerileri hızlı bir evrim geçiriyor; orta sınıf, önceki dönemde daha ziyade işçi sınıfına özgü olan kaygılar ve belirsizlikler yaşıyor.

Artık mekânın da, büyük ölçüde bu iktisadi değişikliklere bağlı olarak, farklı bir anlamı var. Daha eski bir nesil, ulusların, ulusların içinde de şehirlerin kendi kaderlerine hükmedebileceğine inanırdı; şimdi oluşan iktisadi ağ, coğrafyanın denetiminden daha azade. İktisatla mekân arasındaki değişen ilişkinin ölçütlerinden biri göç – New York ve Viyana gibi şehirleri karıştırıyor bu olgu, çünkü göçmenlerin ortaya çıkması tesadüfi değil, bu şehirlerin iktisadındaki derin yapısal değişimlere bağlı. Ancak bu yabancıların ortaya çıkışı, şu anda ya-

* Makalenin İngilizce basımı için bkz. Richard Sennett, "The New Capitalism", *Social Research*, cilt 64, sayı 2, Yaz 1997.

şadığımız mekân dönüşümünün boyutlarını açıklamaya yetmiyor. Kendini yönetmek anlamındaki siyasetle küresel iktisat arasında bir yarık açıldı.

Bu yeni kapitalist iş ve mekân düzeninin kültürü –yani, yeni siyasal iktisadın etik değerlerimizde, birbirimizi toplumsal yaratıklar olarak algılayışımızda ve kendimizi anlayışımızda ne gibi değişiklikler yarattığı– benim düşüncelerimin odağında yer alıyor. Başlangıç olarak, bu yeni düzenden doğduğunu düşündüğüm iki basit önermeyi sunmak istiyorum size.

Birincisi, yeni kapitalizmin işin değerini azalttığı. Esnekleşen ve kısa dönemli bir hale gelen iş, kalıcı kişisel amaçlar ve bir kendilik değeri tanımlamakta referans noktası olmaktan çıkıyor; sosyolojik açıdan iş, istikrarlı, toplumsal ilişkiler için daha da önemsiz bir ortam oluşturuyor.

İkinci önerme, buna bağlı olarak mekânın değerinin artmış olması. Mekân duygusu, soyut olarak "toplum"a ait olma ihtiyacından değil, tekil bir yere ait olma ihtiyacından kaynaklanır. İktisadın kaymakta olan kurumları, çalışırken özel bir yere ait olma deneyimini azalttıkça, insanların uluslar, şehirler, yerellikler gibi coğrafi bölgelere bağlılıkları artar. Mesele, bu bağlılığın ne türden olduğundadır. Milliyetçilik ya da etnik yerelcilik –ki sıklıkla göçmenlere ya da diğer dışarlıklılara duyulan nefretle ifade edilir– gerçekten de düşman bir iktisadi düzen karşısında savunma alanları işlevi görebilir, ancak ağır bir insani bedel pahasına. Dışında kalandan nefret eden kişi, nefreti tarafından güçlendirilmek yerine zayıf düşürülür.

Bu iki önerme, oluşan siyasal iktisadın kültürüne son derece kasvetli bir bakış gibi görülebilir. Ama ben böyle bakmıyorum. İş, dünyevi başarıyla kişisel değeri eş tuttuğundan, kendilik için sorunlu bir çerçevedir. Mekâna verilen değerin maddi sarsıntılar nedeniyle yeniden artması ise sonuçta bir fırsat sağlayabilir – insanların toplumda iktisadi hayvanlar olmaktan farklı bir biçimde davranabilecekleri ve kendilerini farklı algılayacakları, vatandaş olarak değerlerinin zenginliklerine bağlı olmayacağı bir kamusal alan yaratma fırsatı.

En azından, bir nesil önce, *İnsanlık Durumu*'nda (1958) emekle politika arasındaki ünlü ayrımını yaptığı sırada, Hannah Arendt'in ümidi buydu. Arendt özellikle büyük ölçekli ve gayri şahsi olan şehir yaşamında, insanların yalnızca kişisel servetlerini yansıtmayan ya da ona dayanmayan bir kamusal varoluş yürütebileceklerini umuyordu. Bugün yeni iktisadın belirsizlikleri her zamankinden fazla emeğin koşullarından koparılmış bir kendilik ve kamusal davranış lehine çalışıyor. Ancak bunun gerçekleşebileceği mekânlar ne Arendt'in hayran olduğu klasik tarz şehirler ne de savunmacı, kendi içine dönmüş yerellikler olabilir. Yeni iktisatla başa çıkabilmek için yeni tür bir kamusal alana ihtiyacımız var.

Büyüme

Oluşmakta olan siyasal iktisadın kültürünü anlamlandırabilmek için, kilit sözcüğü olan *büyüme*yi anlayabilmemiz gerek. En basit açıklamasıyla, büyüme dört şekilde gerçekleşir.

Bunlardan en basiti, kolonideki karıncaların çoğalması, pazarda daha çok televizyon bulunması örneklerinde olduğu gibi, salt sayısal artıştır. Bu tarz bir büyüme, Jean Baptiste Say gibi, *loi de debouches*'si (mahrecler yasası) "artan arz kendi talebini yaratır" önermesinde bulunan yazarların iktisadi düşüncesinde karşımıza çıkar. Bu, modern iktisatta, örneğin artan cihaz ve yazılım arzının ürüne olan talebi uyandırıp dayattığı bilgisayar endüstrisinde görülmektedir.

Sayısal artış, yapıda bir değişikliğe yol açabilir; Adam Smith *Ulusların Zenginliği*'nde büyümeyi böyle algılamıştır: daha büyük pazarlar, işbölümünü artırır, demiştir. Geçmişte endüstrinin yanı sıra hükümet bürokrasisini de büyüten, yapının karmaşıklaşmasını gerektiren ölçek büyümeleri olmuştur. Yeni kapitalizmin teknolojisinde bu tarz büyümenin örneği, dünyayı birbirine bağlayan iletişim hizmetlerinin giderek karmaşıklaşan yapısında görülebilir.

Üçüncü tarz büyüme, metamorfoz yoluyla olur: Bir gövde ille de sayıca artmadan biçimini ya da yapısını değiştirir. Kelebeğe dönüşen tırtıl böyle büyür, keza bir romandaki karakterler de. Modern şirketlerin pek çoğunun iç büyümesi böyle gerçekleşmiştir. Basında vurgulanan modern iktisatta işsizliğin artışı ve daralma eğilimidir; oysa şirket yapılarındaki radikal metamorfozlar, çalışanların sayısının görece sabit kaldığı durumda da gerçekleşebilir; metamorfoz, örneğin bankacılık ve diğer finansal hizmet endüstrilerindeki yeniden yapılanmanın tipik özelliğidir.

Son olarak, bir sistem demokratikleşme yoluyla büyüyebilir. John Dewey'nin öne sürmüş olduğu gibi, böyle bir büyüme temelsizleşmekten geçer: sistemin içindeki unsurlar birbirleriyle etkileşmekte ve birbirlerini etkilemekte serbest oldukları için sınırlar canlanır, biçimler birbirine karışır, sistem toptan bir koordinasyon olmaksızın belli kesimlerinde daralır ya da genişler. İnternetin ilk dönemi gibi iletişim ağları, büyümenin demokratik yoldan nasıl olacağının bariz örnekleridir. Böyle bir büyüme süreci, ideal olarak mübadelenin sistemdeki tüm muameleleri hallettiği ve tüm etkenleri düzenlediği piyasa mekanizmasından farklılık gösterir. Demokratik büyüme biçimlerinde dirençler, düzensizlikler ve bilişsel uyumsuzluklar olumlu bir değer kazanır. Öznel yaşam bu nedenle iç demokrasi uygulamasına benzer bir şekilde gelişir: yorumsal ve duygusal karmaşıklık temel bir plan, hegemonik bir yasa, tartışılmaz bir açıklama olmaksızın ortaya çıkar.

Benim görüşümce böyle bir büyüme biçimi salt bir süreç meselesinden öte bir şeydir: sürecin tam da serbestliği ve esnekliği gelecekteki yürütmeyi belirleye-

cek olan işaret levhalarına, tanımlanmış biçimlere, deneme kabilinden törenlere ve geçici kararlara duyulan ihtiyacı doğurur; böylece insanların kendilerini yönlendirmeleri kolaylaşır. Benim iddiam da, esnek iktisadın gerçekten demokratik bir büyüme sürecinde insanları yönlendiren bu biçimsel öğeleri ortadan kaldırdığıdır. Başka bir deyişle, oluşan siyasal iktisatta baş etmemiz gereken şey, esnek büyümenin sahiden daha demokratik olan biçimlerini desteklemektir. Mesele, bunun nerede yapılacağıdır. İşyerinde mi, bir topluluk, bir cemaat içinde mi? Her ikisi de demokrasi için eşit derecede mümkün ve istenir mekânlar mıdır?

Smith Açmazı

Uzun tarihi boyunca modern kapitalizmin gelişmesini zorlayan, büyümenin kültürel açmazı olmuştur: maddi büyüme gerçekleştikçe, genellikle işin yaşanışı niteliksel anlamda yoksullaşmıştır.

Yüksek Kapitalizm çağı –işi kolaylaştırmak için 1776'da Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği*'ni yayımlamasından sonraki iki yüzyılı kapsadığını söyleyebiliriz– benim ilk tanımladığım türden, salt niceliksel büyümeyi hedefleyen bir çağdı, ama refah artışının daha karmaşık iktisadi yapılar üzerinden gerçekleştiği ikinci türden büyümenin insani sonuçlarıyla baş etmekte güçlük çekti.

Adam Smith, yapısal bir karmaşıklık olan işbölümünün, dolaşıma giderek daha çok sayıda mal, hizmet ve emekçi girmesiyle genişleyen serbest pazarlarca desteklendiğini öne sürüyordu; toplum ona göre bal peteği gibi büyüyordu, gelişen her yeni hücre daha da uzmanlaşmış görevlerin mekânıydı. Her işini kendisi gören bir çivi yapımcısı, günde birkaç yüz çivi yapabiliyordu; Smith, çivi yapımı bütün alt süreçlerine indirgenip her birim bir işçiye verildiğinde, günde kırk sekiz bin çivi yapılabileceğini hesapladı. Ancak iş deneyimi bu süreçte daha rutin bir hale gelecekti. Çivi yapma işini alt süreçlerine bölmek, tek tek çivi yapımcılarını saatlerce tek bir küçük işi yaptıkları bezdirici bir sıkıntıya mahkûm edecekti.

Maddi büyümeyle niteliksel yoksullaşma arasındaki bu denkliğe ben Smith Açmazı diyorum – Smith de bunun farkındaydı ama böyle adlandırmıyordu. Smith Açmazı bizim zamanımıza "Fordist üretim tarzı" dediğimiz biçimde ulaştı; I. Dünya Savaşı sırasında Ford'un Michigan'daki Highland Park tesislerinde uyguladığı montaj hattı tarzında örgütlenmiş biçimiyle.

Yeni düzenin taraftarları, artık Smith Açmazı'nın sona ermekte olduğunu iddia ediyorlar; onlara göre modern teknoloji, rutin işlerin yeni makinalara devredileceği ve giderek daha çok sayıda işçinin esnek, rutin olmayan görevler üstlenme şansına sahip olacağı vaadini taşıyor. Oysa aslında niteliksel yoksullaşma yeni biçimler almış durumda.

Yeni teknoloji, eskiden kendi görevleri olan karmaşık işleri üstlenmiş robotik makinaların elektronik bakıcılığını yapmakta olan işçileri "vasıf-sız"laştırmaktadır ("dis-kalifiye" etmektedir) çoğunlukla. İş sürecinin koşulları da çoğunlukla bu vasıfsızlaşmayı ağırlaştırır; çünkü işçiler tam belli bir işi iyi yapmayı öğrendikleri sırada, bu görevin sona erdiği haberini alırlar. Kısa süre önce AT&T'nin bir yöneticisi işin bu şekilde organize edilmesinin amacını şöyle özetledi: "AT&T'de, işgücünün yedekte tutulabileceği konseptini yerleştirmemiz gerekiyor; ancak bu yedek işçilerin çoğu şirket çatısı altında çalışıyor. 'İş'in yerini 'projeler' ve 'iş alanları' alıyor." En az iki yıllık üniversite eğitimi almış genç işçileri bugün bekleyen, çalışma yaşamları boyunca ortalama asgari on bir kez iş değiştirecekleri gerçeği.

Daha da acısı, işbölümü bugün iş bulabilenlerle iş bulamayanları kesin biçimde ayırıyor: Rutin işleri yapmaktan kurtulan insanların büyük bölümü, özellikle küresel emek arzı bağlamında kendilerini iktisadi açıdan yararsızlaştırılmış buluyor ya da değerlerinin altında istihdam ediliyorlar. Coğrafya artık vasıflı Birinci Dünya'yı basit bir biçimde vasıfsız Üçüncü Dünya'dan ayıramıyor: Örneğin Bombay'da bilgisayar şifreleri, IBM'in merkez bürolarında olduğundan üç ila yedi kat ucuza başarıyla yazılabiliyor.

Bu tikel olgu üzerine birkaç kelime daha söylemek istiyorum. İş kaynakları üzerine istatistikler, yararsızlaşma korkusunu fazla açığa çıkarmıyorlar; varolan işlerin, hatta iyi vasıflı işlerin sayısı bunlara kimlerin ulaşabileceğini, işlerin ne süreyle elde tutulabileceğini, hatta işlerin ne süreyle var kalacağını belirtmiyor. Örneğin on yıl önce ABD iktisadında bilgisayar sistem analistleri açığı vardı, bugünse böyle yüksek eğitimli işçiler fazlalık durumda. Üstelik, bu insanlar ideolojide iddia edildiği gibi farklı bir konuda yeniden başarıyla eğitilemiyorlar çünkü vasıfları çok özgül. Eğitimli orta sınıfın hayatını karartan yararsızlık kâbusu, bugün daha az yeğlenen işçiler arasındaki eski rutin deneyim sorununu ağırlaştırmış durumda; gerekenden fazla sayıda kalifiye mühendis, programcı, sistem analistinin yanı sıra, giderek artan sayıda avukat, üst düzey iş idarecisi, sigorta satıcısı ve akademisyen var artık. Gençlerse yararsızlık acısını özellikle ağır bir şekilde çekiyorlar, çünkü giderek yaygınlaşan bir eğitim sistemi insanları giderek daha ayrıntılı bir şekilde artık varolmayan işler için eğitiyor.

Yararsızlık, vasıfsızlaştırma ve göreve dayalı çalışmanın alttan alta ima ettiği ise, vazgeçilebilir bir kendiliktir. Montaj hattının zerkettiği sıkıntı kurumsaldı; oysa yaşanan bu eksiklik, kendisini başkaları için vazgeçilmez değerde kılmayı başaramadığı için göz önünden çekilmesi gereken işçinin bizzat kendisinde yatıyor. Bugün kullanılan iktisadi dil –"vasfa dayalı iktisat", "bilişsel yeterlik", "görev esnekliği", vb.– meselenin odağını sermayeye sahip olmak gibi daha gayri şahsi koşullardan yeterlik gibi daha kişisel konulara kaydırıyor. İktisadi esneklik kişisel özerklikten dem vurularak meşrulaştırılıyor. Kullanılan dildeki

kayma, psikolojik açıdan yetki sağlandığı izlenimi yaratsa da, aslında çalışan kendilik üzerindeki yükü arttırıyor.

Sonuçta bu iktisatta kişisel başarısızlığa böyle bir değer atfedilmesi, çok önemli sosyolojik imalar içeriyor. Michael Young'ın kehanetvari denemesi *The Rise of Meritocracy*'de (1959, Meritokrasinin Yükselişi) korktuğu şey gerçekleşmiş oldu: iktisadın yürümesi için giderek daha az sayıda daha yüksek eğitimli insana ihtiyaç duyuldukça, kitleyle seçkinler arasındaki "ahlaki mesafe" artıyor. Artık tulumluların yanı sıra kravat ceketlilerin de dahil olduğu kitleler, seçkin üretici çekirdek için giderek çevreselleşiyor; oluşan iktisat emek temelini daraltma yoluyla kâra geçiyor. İktisadın kişisel failliği böyle vurgulaması, refahları tehlikeye düşen insanlar için sosyal güvenliğe dayanmanın ve asalaklığın neden bu kadar hassas konular olduğunu açıklamakta yardımcı oluyor.

Yeni iktisadın savunucuları kullanılıp atılabilir emek konusunda, Kaliforniya'da söylendiği gibi, bir "silip süpürme" mantığı içindeler. Modern şirketler üzerine popüler bir klasik sayılabilecek *Re-engineering the Corporation* (1993) adlı çalışmalarında Michael Hammer ve James Champy, "*re-engineering*"in yalnızca insanları işten çıkartmak için bir bahane olduğu suçlamalarına karşı çıkarken, "şirket küçültme ve yeniden yapılanma yalnızca daha azla daha az yapmak anlamına gelir. Oysa *re-engineering* daha azla *daha çok* yapmak demektir," diyorlar. Son cümledeki "daha az", daha eski bir sosyal Darwinciliğin silip atma tarzının izini taşıyor: uyum gösteremeyenler bir şekilde yok olacaktır.

Bazı katı iktisatçılar şimdiki işsizlik, yeteneğinin altında istihdam, vasıfsızlaştırma, asalaklık biçimlerinin oluşan düzende çözülemeyeceğini, çünkü iktisadın gerçekten de "daha azla daha çok" yapmaktan kâr ettiğini savunmaktalar. Benim vurgulamak istediğimse şu: Modern iktisat, Smith Açmazı'na, yoksullaşmış iş deneyimine, klasik kapitalist iktisattan daha fazla bir çözüm getiremez. Yalnızca işlerin sayısının artması, işbölümünün yeniden örgütlenmesi, emek deneyiminin niteliğini arttıran büyüme biçimleri değildir. Tam tersine, bu niteliksel yoksullaşma giderek daha çok insanın iktisadi büyüme sürecinde kişisel olarak duracakları bir yer olmadığını düşünmelerine yol açmaktadır. Bu yersizlik de derin bir siyasal meydan okumaya neden olur: Bizler, siyasal araçlarla, insanlara değerli, gerekli ve anlamlı kişiler oldukları duygusunu verebilir miyiz?

Dayanıklı Zaman

Modern iktisatta, yönetimin guruları metamorfoz aracılığıyla büyüme vazediyorlar, yani kurumların iradeyle baştan aşağıya yenilenmesini. Oysa bu, kopuş yaratan bir büyüme biçimidir. Sosyal demokratlar da Smith Açmazı ile başetmek için böyle aşağıdan yukarıya bir büyüme imgesine sığınmışlardı. Bu uygu-

lamaya "kendinden-değişme", "kendini-yönetme", ya da basitçe "içerden değişme" gibi, hepsi de sosyal demokrasinin güçlü değişkeleri olan çeşitli isimler veriyoruz. Hedefleri hayranlık uyandırıcı olsa da, değişim ediminin kendisine daha yakından bakmak gerekiyor. Bu değişim, kararlı bir kolektif irade edimi aracılığıyla kazanılacak bir iş, hatta daha geniş ölçekli bir toplumsal adalet reformu varsayıyor.

Bu çabaların dayandığı büyüme modeli, Ovidius'un *Metamorfoz*'daki beyanını çağrıştırıyor: "Amacım, farklı türden şekillere dönüşmüş olan bedenlerden bahsetmek." Hatırlayacağınız gibi Ovidius dünyanın, "kötü düzenlenmiş öğeleri rasgele bir yere yığılmış", "şekilsiz, eşgüdümsüz ilksel bir kütlenin" bir tanrı tarafından belirgin biçimlere göre düzenlenmesiyle oluştuğuna inanıyordu. İçeriden değişim, bir irade edimiyle kaostan düzen yaratılabileceğini varsayar; siyasal terimlerle söylersek, siyasal bütün kendi kendini yaratmaktadır. Ancak söz konusu modelin toplumsal zorluğu, bu irade edimindeki zamanın çerçevelenmesinden doğar.

Güven, sadakat, yükümlülük gibi temel toplumsal bağlar ancak uzun bir zaman süreci içinde gelişebilir; bir irade edimiyle, salt metamorfozla yeni bir hükümet şirketi kurar gibi bir anda sadakat yaratamazsınız. Aynı şekilde zaman, insanın, deneyimlerinin bir dizi rasgele olaydan ibaret olmadığına ikna olmasına dayanan, kişisel değerlilik duygusunu da yaratır. Kamusal zaman gibi kişisel zaman da dayanıklı ve tutarlı olmalıdır. Bir şeyleri kalıcı kılmak yoluyla öznel gücünüze, olumlu failliğinize dair bir duygu edinirsiniz; ancak tek başına irade bu görevi yerine getirmeye yetmez.

Önceki kapitalist dönemde, dayanıklılık zamanın istikrarsız bir boyutu haline geldi. On dokuzuncu yüzyıl kapitalizminin gelişimi hiçbir anlamda istikrarlı ve doğrusal değildi; tam tersine borsalarda ve mantıksız kapitalist yatırımlarda felaketten felakete bocalayıp duruyordu. Gerek Balzac'ın romanlarında, gerekse daha dünyevi mali yıllıklarda rastladığımız belli bir karakter tipi, bu bunalımlardan beslenmeyi bildi; düzensizlikten yararlandı ve en önemlisi bir sadakatsizlik becerisi kazandı. Andrew Carnegie gibi tek bir sorumlu kapitaliste karşılık, kendi yarattıkları felaketlerden uzaklaşıp gitmeyi beceren yüzlerce Jay Gould türedi. Ne var ki daha az güçlü ya da daha sorumlu kişiler bu koşullarda hayat imkânı bulma şansına sahip değildi.

Max Weber'in ünlü "demir kafes"e sıkıştırılmış modern yaşam imgesi, sıradan insanların hayatında olumlu bir unsur olan istikrarı küçümser. Örneğin Weber'in *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*'nda (1930) uyandırdığı istikrarlı, kendini yadsıyan, yaşam boyu süren hizmet etiği, daha şanssız çağdaşlarının ev sahibi olmalarını sağladı; on dokuzuncu yüzyıl boyunca ev sahibi olmak hem kapitalist fırtınaya karşı korunma sağlayacak ender sığınaklardan biri, hem de şahsi ve ailevi şeref kaynağı oldu.

Weber, yirminci yüzyılın başında hizmet etiğinden yararlanan, güvenliğini sağladıkları kişilerin sadakatini kazanan büyük ulusal bürokrasilerin ve şirketlerin yükselişinden korkuyordu; sadık hizmetkârların nesnel vatandaşlar olabileceklerinden kuşku duyuyordu. Bununla birlikte küçük burjuvalar, zamana uyum gösterenler ve benzerleri, bürokrasilerdeki konumlarından bir statü ve kamusal şeref duygusu edinirler. Modern Britanya refah devletinin entelektüel babası sayılan T.H. Marshall bunu çok iyi anlamıştı: büyük kurumlar ne kadar durağan ve içten değişmeye ne kadar dirençli olurlarsa olsunlar, üyelerine olayların denetlenebileceğine dair bir güven ve karşılıklı sadakat çatısı sağlarlar ki bu da vatandaşlığın önkoşuludur. İyi vatandaş olarak bürokrat pek de sevimli bir tablo değildir; ama ona bakarsanız Jay Gould bu konuyla hiç ilgilenmemiştir.

Bu kurumsal mimariyi parçalamak için gösterilen bugünkü telaş, dayanıklı zamanın toplumsal, kamusal boyutlarını çözmeye yöneliktir. Sadakati ele alalım: oluşan siyasal iktisatta insanlar giderek vardiyalı, görev-merkezli işler yaptıklarından kurumlara olan sadakat azalmaktadır. Elbette bu genelleme kısmen doğrudur; örneğin işten çıkartılan IBM programcıları üzerine yapılan bir çalışmada yirmi yıldan fazla hizmet vermiş olan görevlilerin firmaya sadakatlerinin sürdüğü ve işten atılmalarını şanssızlık addettikleri görülmüştür. Yeni iktisadi düzenle daha sert ilişkileri olan daha genç çalışanlar arasında sadakatin giderek azaldığı görülmektedir; bu kişiler çalıştıkları işyerlerini kendilerine daha iyi ya da sadece yeni bir iş bulacak insanlarla temasa geçtikleri yerler olarak görüyorlar.

Bu konuda genç çalışanların vazifelerini yapmadıklarını söyleyemeyiz, çünkü yeni iktisadi kurumlar da onlara hiçbir garanti sağlamamaktadır; örneğin elden geldiğince kalıcı çalışanlar yerine geçici çalışanları tercih etmekte veya işi dışardan halletmektedir. Sadakatin gelişebilmesi için kişisel deneyimin bir kurumun içinde birikmesi gerekir, oysa oluşan siyasal iktisat bu birikime izin vermiyor. Hatta uluslararası sermayenin bugün şirketleri toplarken, satarken, yeniden bir araya getirirkenki kârlı rahatlığı, insanın sadakat ya da yükümlülük geliştirebileceği kurumların kalıcılığını silmekte.

O halde zaman, yeni siyasal iktisadın toplumsal sonuçlarını değerlendirirken çok önemlidir. Kültürel bir değer olarak da kopuş –postmodernizmin o çok sevilen evladı– siyasal açıdan, insanların kurumların içinde sadakat ve bağlılık geliştirme hakkına sahip olmaları gerektiğini savunmaktan daha az meydan okuyucudur. Siyasal iktisadın egemen güçlerinin dayanıklı zamanı ihlal ettikleri durumda, bireyler kendileri için ya da gayri resmi bir şekilde birbirleri için kurumların onlardan esirgediği zaman çerçevesini sağlayabilirler mi?

Bu soru ilk bakışta görünebileceği kadar soyut değildir. Modern iktisat, kapitalizmin daha erken bir aşamasında kurulmuş olan toplumsal mücadeleleri ve kişisel değerleri basitçe süpürüp atmamıştır. Geçmişten bugüne taşınanlar bir dizi öznel değerdir; zamanı, ancak tümüyle kişisel terimlerle, tutarlı ve da-

yanıklı kılacak değerler. Bu kişisel, dayanıklı zaman yeni iş iktisadıyla özellikle rahatsız edici biçimlerde kesişmektedir.

Tutarlı Bir Kendilik

Victoria çağındakiler kendilik değerlerini tek bir uzun tasarım olarak örgütlenmiş yaşama dayandırıyorlardı: Almanların kişisel *formasyon* değerleri ile İngilizlerin amaç erdemliliği kalıcılık taşıyordu. İşi bir dizi ardışık, iyi tanımlanmış adıma bölen ticaret, askerlik ya da emperyal bürokrasilerdeki meslek hayatları, bu tür yaşamboyu tasarıları mümkün kılıyordu. Böyle beklentilere sahip olunduğunda, –sürekli çalkantılarla dolu olan ve bireyi sapmalarla gelgeç zevklere çağıran– yaşanan günün değeri gelecek uğruna küçümsenebilir. Bu nedenle Weber gelecek-yönelimliliği, ertelenmiş tatmin zihniyeti olarak tanımlamıştı. Ancak Victoria çağına özgü zamanı tutarlılaştırma deneyiminin başka bir yönü vardır ki, kişinin yaşamının sorumluluğunu almasına dair etik bir kategoriye dahil edilmiştir. İnsanın yaşamının sorumluluğunu alması denince işin içine irade girer, ama içerden değişme iradesinin yenilikçi niteliğinden tam ters yönde bir iradedir bu.

Nietzsche *Zerdüşt Böyle Diyordu*'da "olan biten karşısında güçsüz kaldığından, geçmişin öfkeli seyircisi oldu. İnsan geriye doğru irade gösteremez," diye yazar. Oysa Nietzsche'nin çağdaşları iradeyi zaman içinde geriye doğru bükmüşlerdir. Victoria çağındakiler bilinci geriye doğru bükerek yersizliklerden, tesadüfi yön değişikliklerinden, yaşamın kullanılmamış yetilerinden, bu olaylar doğrudan bunları yaşayanın denetiminde olmasa da, insanın kişisel sorumluluk alması gereken bir kayıt oluşturmaya çalışıyorlardı. Freud'un "Kurt Adam" çalışması gibi ilk dönem vaka tarihçeleri, zamanı böyle bir tutarlılıkla örgütlemeye çalışmanın bedeli üzerinde döner; özellikle de eşlik eden suçluluk duygularıyla birlikte insanın kendi denetiminde olmayan geçmiş olayların sorumluluğunu alması üzerinde. Şair Senancour, "Oluşmak için yaşıyorum, ancak olmuş olduklarımın silkip atamadığım yükünü taşıyorum," derken geleceğin ve geçmişin öznel zamanını birleştiriyordu. Freud, insanların kaderlerinin tanrıların, Tanrı'nın ya da kör talihin elinde olduğunu hissettikleri çağlarla karşılaştırıldığında, böyle sorumluluk duygularının modern duygular olduğunu belirtir.

Günümüzde, bu geç dönem Victoria çağına özgü kişisel sorumluluk değerleri bir yüzyıl öncesindeki kadar güçlüdür, ancak kurumsal bağlamları değişmiştir. Demir kafes dağıtılmıştır; bu nedenle bireyler nisbeten boş bir arenada güvenlik ve tutarlılık mücadelesi vermektedirler. İşteki ve refah devletindeki kurumsal desteklerin yıkılması, bireylere yalnızca sorumluluk duygularını bıra-

kır; artık Victoryen ethos yenilmiş bir iradenin, insanın işi aracılığıyla yaşamını tutarlı kılmaktan aciz oluşunun olumsuz çizelgesini çıkartmaktadır.

Yirmi beş yıl önce, *The Hidden Injuries of Class* (1973, Sınıfın Saklı Yaraları) adlı bir kitap için, Nietzsche'nin "öfkeli seyirciler"i gibi işin kendi denetimlerinin dışında olduğunu bilen, ama yine de başlarına gelenin sorumluluğunu üstlenen Boston'lu işçilerle görüşmüştüm. O nesilde, diyelim bir işçinin evini kaybetmesine yol açan bir iktisadi felaket, hem öfkeli seyirci hem de sorumlu fail olma yönünde ikili bir bilince yol açıyordu. Günümüzdeyse, tam da iktisadı genişleten süreç, işçileri bu ikili çıkmaza sokuyor.

Meslek yaşamını oluşturan süreçlerin yerini gelgeç işler aldığında ne olduğuna bakalım. Çoğu geçici işçi, işlerine dair ikili bir bilince sahiptir; hem bu tarz bir işin kurallılığa direnç gösteren şirketlere uyduğunu bilirler, hem de yaşamlarını başka türlü ayarlamayı becerebilselerdi, vasıflarından bir meslek hayatı oluşturabilmiş, sürekli istihdama kavuşmuş olacaklarına inanmaktan geri duramazlar. Yaşamboyu meslek tasarılarını değersizleştiren yeni iktisadi harita, erişkinler artık daha uzun ve dinç yaşadıkları halde, optimal iş eğrilerini daha genç ve tecrübesiz işçilere doğru kaydırmıştır; yirmili yaşların sonundan ellilerin ortalarına kadar süren iş yaşamı, yirmili yaşların başından kırkların başına doğru kaymıştır. İşten çıkartılan orta yaşlı çalışanlar üzerine yapılan araştırmalar, bu kişilerin yaşın getirdikleri konusunda hem şaşkın hem de saplantılı olduklarını ortaya çıkarmıştır. Kendilerini çökmüş ve inişe geçmiş hissetmek yerine, ne yaptıklarını bildiklerini, gençlerden daha örgütlü ve amaçlı olduklarını düşünüyorlardı. Bununla birlikte zamanında doğru adımları atmadıkları, kendilerini hazırlamadıkları için de kendilerini suçluyorlardı. İş tarihçeleri Senancour'un yükü gibi, ağır anılardan oluşuyordu.

Bu kişisel sorumluluk mirası, öfkenin iktisadi kurumlara yönelmemesini sağlıyor. Gerçekten de modern yönetim retoriği yeni iktisattaki iktidarı, çalışanları kendi kendilerini yöneten failler olduklarına inandırarak gizlemeye çalışmaktadır; *Re-engineering the Corporation*'ın yazarlarının belirttiği gibi, oluşan kurumlarda "yöneticiler üst gibi davranmayı bırakmış, daha ziyade antrenör gibi davranmaktadırlar". Bu tür önermeleri bundan en fazla zarar görecekler tarafından kabul edilebilir kılan onların bilinçsizliği değil, daha ziyade tersine dönmüş bir ahlaki faillik duygusudur.

Rönesans felsefecisi Pico della Mirandola, *İnsan Haysiyeti Üzerine* (1965) adlı kitabında, "insan farklı, çok biçimli ve yıkılabilir bir doğası olan hayvandır," diye belirtmişti; bu esneklik sayesinde "seçtiğini elde etme ve istediğini olabilme şansı verilmiştir ona". İnsan kendi kendisini yapar; başyapıtı kendilik değeridir. Modernitede, insanlar yaşamlarının sorumluluğunu alırlar, çünkü yaşamlarının kendi ellerinde olduğunu hissederler. Ancak modernitenin etik kültürü, tüm kişisel sorumluluk ve yaşam amacı kodlarıyla kurumsal sığınakla-

rın artık varolmadığı bir topluma taşındığında, büyümenin ortasında bir kendilik gururu değil, başarısızlık diyalektiği belirir. Yeni iktisatta büyüme, şirket boyutlarını daraltmaya, bürokratik güvencelere son vermeye, iktisadi ağların akışından ve yayılımından kâr elde etmeye dayanır. İnsanlar böylesi yerinden edilmelere kendi yönsüzlükleri gözüyle bakmaya başlarlar. Sorumluluk etiği, acı ve korkunç bir biçimde, insanın tutarlılık gösterme başarısızlığını ölçen öznel bir ölçüte dönüşür.

İşte ben bu nedenle sosyal demokrasi üzerine yürütülecek yeni tartışmaların, işçilerin öz-yönetimi ya da kolektif katılım çerçevelerine atıfta bulunmanın ötesine geçmesini istiyorum. Sosyal demokrasiyi ele alırken zamanın derinden kişisel olduğu, dayanıklı zamanın öz-yönetiminin bir sorumluluk etiğine dönüştüğü bu öznellik mirasının terimleriyle tartışmamız gerekiyor. Söz konusu öznellik günümüzde kapitalist metamorfoz ve kopuş uygulamalarıyla birlikte varoluyor, süreklilik ve değişimin korkunç düeti –isterseniz diyalektiği diyebilirsiniz– biçiminde varoluyor.

Bu düeti dinlerken, öznel ses rahatlatılırsa, yani insanların modernitede katlandıkları öz-sorumluluk ve zaman yükü hafifletilirse acaba gücü biraz azalabilir mi diye düşündüm. Bu düşünce de beni yine mekân sorununa getirdi.

Mekân

Şehir demokrasinin beşiğidir, diye belirtmişti Hannah Arendt; bundan kastı şehrin sadakat ve sorumluluk geliştirilecek, maddi koşulların ve bunların öznel yorumlarının yükünden kurtulmuş bir yer olduğuydu. Ancak bizim bildiğimiz şehirler bu ideal mekânla pek az benzerlik taşıyor, keza daha küçük topluluklar da öyle. Tersine mekânlar yersizlikten kaçışın sığınakları olarak değer kazanıyor; istikrar ve kalıcılık arayan kültürel, öznel sesi güçlendiriyorlar. Örneğin Amerika'da, istatistiksel olarak kanıtlayamasam da eminim ki, geleneksel karargâhı olan kasabalardan şehirlere doğru yayılan dinci sağın Amerikan taşrasındaki yükselişi, iktisadi refahın tehdit edildiği duygusuyla birebir koşutluk içinde. Tıpkı artık, eve ekmek getirenin tek bir erkek ücretli olması geleneğinden pek az ailenin yararlanabildiği bir dönemde "aile değerleri"nin vurgulanmaya başlamasında olduğu gibi.

Modern şehircilik açısından baktığımızda, çoğu ileri toplumda, karmaşık bir dünyadan geri çekilme uygulamaları diyebileceğimiz, geçmişteki efsanevi cemaat tutarlılığının ve paylaşılan kimliğin peşinden koşan, "geleneksel" olma iddiasındaki mimari kullanımını içeren inşaat tasarımlarının belirdiğini görüyoruz. Sözde daha basit bir çağa ait olan bu konfor, Amerikalı tasarımcılar Elizabeth Platter-Zyberg ve Andreas Duwany'nin tasarladıkları New England tar-

zı yerleşim merkezlerinde, Britanya'da Galler Prensi için çalışan ve "yerli" İngiliz mimarisini yeniden üretmeye çalışan mimarların yapıtlarında ve kıta Avrupası'nda Leon Krier'in üstlendiği mahalle yenileme çalışmalarında karşımıza çıkıyor. Tüm bu mekân-yapımcıları birer klostrofobi sanatçısı, ancak ikonaları gerçekten de istikrar, kalıcılık ve güvenlik vadediyor.

Oysa bizim daha farklı bir şehircilik anlayışına ihtiyacımız var; kamu değerlerine sahip çıkan ve böyle muhafazakâr yaklaşımlarla mekân yapımından kaçınan bir şehirciliğe. Bu anlamda Jürgen Habermas'ın kamusal alanla demokratik alanın bir sayılması gerektiği görüşüne katılıyorum – oysa şehirlerin tarihinde bunlar kesinlikle bir ve aynı değildi. Ancak bugün iktisatta olup bitenlere baktığımızda, kamusal ve demokratik bir şehrin üç somut ilke üzerinden şekillenmesi gerekmektedir.

Birincisi, kendisini fiziksel bir politika olarak ortaya koyması gerekir. Modern anonim şirketler yerel güçlerle bağlantılarını koparmış oldukları izlenimini vermeyi severler: fabrika Meksika'da, büro Bombay'da, halkla ilişkiler aşağı Manhattan'dadır – tüm bunlar küresel bir ağın düğümleri gibidirler yalnızca. Bugün yerel güçler, bir şirketi yerel olarak vergilendirmek ya da yönlendirmek gibi egemenlik hareketlerine kalkışırlarsa, anonim şirketin kolayca onlardan vazgeçip başka bir düğüm bulacaklarından, fabrikayı Meksika'dan alıp Kanada'ya, büroyu Manhattan'dan Boston'a taşıyıvereceklerinden korkarlar.

Ancak daha şimdiden iktisadın mekânsal konumdan zannedildiği kadar bağımsız olmadığına dair işaretler görmeye başladık: Dubuque, Iowa'da istediğiniz hisse senedini alabilirsiniz, ama mısır tarlalarında hisse senedi için pazar oluşturamazsınız; Harvard'daki sırça köşklerde pek çok ham entelektüel yetenek işlenebilir, ama buralarda Manhattan'ı tatsız da olsa kışkırtıcı bir çalışma mekânı kılan çılgınlıktan, dağınıklıktan ve şaşırtıcılıktan eser yoktur. Benzer şekilde, Güneydoğu Asya'da yerel toplumsal ve kültürel coğrafyaların gerçekten de yatırım kararlarında büyük payı olduğu giderek anlaşılmakta. Bunun anlamı, cemaatlerin yeni iktisada salt savunma tepkisi göstermekten ziyade ona meydan okuyabildikleridir. Kısacası, mekânın bir iktidarı vardır.

İkincisi, modern bir mekân duygusunun içsel olarak yapılanması sınır coğrafyası değil, kesişme noktaları yoluyla gerçekleşir; demokratik bir topluluk yalnızca çeşitli olmakla kalmaz, bu çeşitliliğin fiziksel bir buluşma temeli olmalı, çeşitlilikler birbirine doğru büyüyebilmelidir. Özellikle büyük boyutlu çevrelerde planlama, aktif bölgeler olarak yerel alt-toplulukların kesişme noktalarına odaklanarak grupları birbirlerine açabilir. Örneğin "etkin-köşe" plancıları bugün yeni binaları yerel merkezlerden uzağa, farklı toplulukları ayıran sınırların yakınına doğru kurmaya çalışmaktalar: Doğu Londra'daki bazı deneysel çalışmalarda olduğu gibi, amaç kesişme noktasını değişik gruplar arasındaki etkileşim ve alışveriş için canlı bir bölge kılmaktır. Bir diğer strateji, merkezi me-

kânları çeşitlendirerek coğrafi merkezlerde farklı işlevlerin üstüste çakışıp etkileşmesini sağlamaktır: Los Angeles'ta planlamacılar eskiden yalnızca tüketim etkinliklerine ayrılmış olan dev alışveriş merkezlerine klinikler, hükümet büroları ve yaşlılar evleri koyabilmenin yollarını araştırıyorlar; aynı şekilde Almanya'daki planlamacılar şehir merkezlerindeki yaya bölgelerinin yeniden nasıl hafif imalata kavuşturulabileceğini araştırıyorlar.

Bu planlamacılardan birçoğu, Arendt'in anısına, kendilerine "yeni agora" hareketi adını veriyor. Etkin-köşe plancılarını güdüleyen inanç şu: Ne kadar çok kişi birbiriyle etkileşirse, o kadar çok kişi kendisine benzemeyenlerle alaka kurmuş olacak; merkezi bölge planlamacılarına göre ise bir yerin değeri ticari değerden ötesini taşımaya başladığında artacak. Böyle planlamalar, benim kullandığım anlamda demokratiktir; agora'nın tanımlanmış bir şekli vardır ve bu şekil amacın daha netleşmesini ya da kullanım hegemonyasını değil, karmaşıklığı arttırmayı hedeflemektedir.

Üçüncüsü, kamusal, demokratik bir şehrin tanımlamış olduğum emek öznelliklerine hitap edebilmesi gerekir. Bunu gayri şahsi, insanların birer yabancı olarak birbirleriyle olumlu ilişki kurabilecekleri alanlar yaratarak yapabilir. Bu ilk bakışta soyut ya da soğuk bir öneri gibi görünebilir; ama kalabalık bir caddeye her daldığımızda bunu canlı bir şekilde yaşarız.

Pek eski bir klişe, gayri şahsi kalabalıklara şer gözüyle bakar; oysa şehrin tarihi boyunca insanların adımlarının nereye yöneldiğine bakarsak, tersini görürüz. Modern şehir kültürü edebiyatında –Baudelaire'den Aragon'a, Benjamin'den Jane Jacobs'a– en büyük temalardan biri, kalabalıklarda insanı tüm yükleriyle kendisinden kurtaran özel bir panzehir, daha az kişisel varoluşa doğru bir kurtuluş bulmaktır. 1906'da Washington Meydanı'na taşınıp başka bir kadınla ilişki kuran Willa Cather, "Nihayet nefes alabiliyorum," diye belirtmiştir; bundan kastı artık cinsel hayatının, en azından taşındığı yoğun, gayri şahsi bölgede sosyal varlığının terimlerini belirlemekte olmadığıdır. Gayri şahsilik, dışarlıklılara ve alt kültürlerin üyelerine sığınak sağlamanın ötesine geçer; tek bir kendilik tanımının ötesinde toplumsal unsurların karışımının, Stuart Hall'un "melezlik" dediği şeyin imkânını da sunar.

Gayri şahsiliğin getirdiği rahatlama toplumsal sınıf ve maddi servet açısından da özgül bir değer taşır. New York ve Londra gibi büyük şehirlerdeki karışık-sınıf bölgeleri üzerine yapılan araştırmalar ilginç bir tablo ortaya çıkartıyor: yakın "komşuluk" zayıf olsa da, mahalleyle özdeşleşme güçlüdür; yoksullar toplumsal durağanlıktan kurtulurken, daha zengin olanlar da –o en yanılabilir kılavuz olan sağduyunun öngöreceğinin tersine– karışık bir mahalledeki günlük hayatı özel birer ayna işlevi gören mahallelerdekine oranla daha canlandırıcı bulmaktadırlar. Bu araştırmalar, Durkheim'ın gayri şahsilikle eşitlik arasında büyük bir yakınlık olduğu yolundaki sosyolojik önerisini örnekler niteliktedir.

Mimar Rem Koolhas'ın haklı olarak gözlemlediği gibi, modern planlamacılar büyük ölçekte çalışırken başarısızdırlar. Bizim şehirciliğimiz mahremiyet arzusuyla maluldur; sanki yalnızca küçük ve *gemeinschaftlich* (cemaatsel) olan insaniymiş gibi... Dahası hem büyük gayri şahsi mekânların, hem de canlı köşeler ya da karışık işlevli mekânların, kalıcı alanların nasıl yapılabileceği konusunda şehir tasarımcılığına dair pek çok teknik konu vardır; bunlara girip de sabrınızı zorlamaya niyetim yok. Vurgulamak istediğim yalnızca yoğun caddelerde, karışık publarda, oyun alanlarında ve marketlerde bulunabilen kendilikten kurtuluşun, önemsiz sayılarak bir yana atılamayacağı. Sivil toplumun böyle yoğun biçimleri insanların kendilerini vatandaş olarak algılayışlarını da etkiler; Henri Lefebvre'in belirttiği gibi, insanın "şehir üzerindeki hakkını" hissetmesi başka haklarına, kişisel incinmeye ya da kurbanlaşmaya dayanmayan haklarına sahip çıkmasına da yardımcı olur.

Benim anladığım anlamda demokratik bir topluluk, gerek sınıfta, gerekse insanın maddi koşullarıyla hem özdeşleşmesinde hem de onları temsil etmesinde yatan belli kimlik yüklerinden insanı kurtarır. Vatandaşlığın gayri şahsiliği, bence insanların iktisatta yaşadıkları psikolojik hasara karşı sınıf bilincinden daha güçlü bir rahatlama sağlar. Elbette demokratik bir şehir hayatının iktisadi başarısızlığı ya da bunun yarattığı duyguları ortadan kaldıracağını kimse ileri süremez. Ancak "ortadan kaldırmak" da tıpkı "kopuş" gibi metamorfoz yoluyla olacağı düşünülen büyümenin alanına ait deyişlerdir. Bense daha ziyade, örneğin orta yaşlı, sözde inişe geçmiş bir işçinin kendisini yaşadığı yer sayesinde aynı zamanda bambaşka bir biçimde görebileceği, eşzamanlı bir bilinç tasavvur ediyorum; böyle bir çifte kendilik bana metamorfozda olduğu gibi bir yeniden doğuş hedeflemekten daha ulaşılabilir geliyor.

Toparlayacak olursak: Demokrasiyi ister işyerinde ister şehirlerde arayalım, yeni kapitalizmin kültürünü hesaba katmak zorundayız. İktisat kişisel becerileri ve kalıcı amaçları "büyütmüyor"; keza toplumsal güven, sadakat veya bağlılığı da. Ancak iktisadi uygulama dayanıklı bir kültürel etikle birleşmiş durumda; bu yüzden kurumsal çıplaklık insanların kendi hayatlarının sorumluluğunu alma isteğiyle birlikte varoluyor. İcat etmemiz gereken politika biçimleri insanların bu bileşimdeki her iki unsuru da aşmalarına yardımcı olabilmeli: insanların ağır bir yük olarak kendiliği aşmalarını sağlayacak bir büyüme modeline ihtiyacımız var. Dışlama, aynılık ya da geçmiş özlemine dayanarak mekân yaratımı toplumsal açıdan zehirli, psikolojik açıdansa yararsız çare arayışlarıdır; kendi yetersizliklerinin altında ezilmiş bir kendilik, fantaziye kaçarak bu yükün ağırlığından kurtulamaz. Daha çeşitli, yoğun, gayri şahsi insan temaslarına dayalı mekân yaratımı, bu temasların sürmesini sağlayacak yollar bulmak zorunda; agora'nın kalıcı bir kurum olduğunu kanıtlaması gerekiyor – işte benim gibi şehircilerin bugün yüzleşmesi gereken meydan okuma bu.

Bilindiği gibi Baudelaire moderniteyi uçucu ve parçalı olanın deneyimi olarak tanımlamıştı. Hayatı dağınık parçaları içinde kabullenmek, yetişkinin özgürlük deneyimidir; ama yine de bu parçalar kendilerini bir yerde, büyümelerine ve dayanmalarına imkân tanıyacak bir yerde toplayıp iç içe geçirebilmelidir.

Çeviren: Mehmet Gökçen

KAYNAKLAR

Arendt, Hannah, *The Human Condition* (Chicago: University of Chicago Press, 1958; Türkçesi: *İnsanlık Durumu*, çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, 1994).

Hammer, Michael ve Champy, James, *Re-engineering the Corporation: A Manifesto for Business Revolution* (New York: Harper Business, 1990).

Mirandola, Giovanni Pico della, *On the Dignity of Man* (Indianapolis, Indiana: Bobbs-Merrill, 1965).

Nietzsche, Friedrich, *Thus Spoke Zarathustra*, çev. Walter Kaufmann (New York: Modern Library, 1955; Türkçesi: *Zerdüşt Böyle Diyordu*, çev. Osman Derinsu, Varlık Yayınları, 1972).

Sennett, Richard, *The Hidden Injuries of Class* (New York: Vintage Books, 1973).

Smith, Adam, *The Wealth of Nations* (1776; Türkçesi: *Ulusların Zenginligi*, çev. Ayşe Yunus-Mehmet Bakırcı, Alan Yayıncılık, 1985).

Weber, Max, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (Londra: G. Allen Unwin Ltd., 1930; Türkçesi: *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Zeynep Aruoba, Hil Yayın, 1985).

Young, Michael, *The Rise of Meritocracy, 1870-2033: The New Elite of Our Social Revolution* (New York: Random House, 1959).